

مروری بر کنگره بررسی مبانی فقهی امام خمینی (س) و نقش زمان و مکان در اجتهاد

محمد مهدی فقیهی

اگر یافتن عنوانی برای همه بحران‌های معرفتی و معیشتی و فردی و اجتماعی ممکن باشد، بی‌گمان عنوان "تعارض بین سنت و مدرنیسم" یکی از بهترین گزینه‌های آن خواهد بود. پرسش از سنت و مدرنیسم، ناسازگاری و هم‌سازی آنها و مهم‌تر از همه، تبیین هر یک از وجوه تلائم یا تناقص آن دو، پرسشی جدی و باعث دل‌مشغولی کسانی است که به دلایلی می‌کوشند امروزی‌بیندیشند. البته روشن است که نمی‌توان رویارو با اندیشه مدرن، از یک سنت سخن گفت؛ همواره از سنت‌ها و فرهنگ‌های گوناگون می‌توان دم زد. هر یک از این سنت‌ها، منش و روش ویژه‌ای را برای برخورد با مدرنیسم پیش خواهد گرفت. سنت دینی - شیعی ما سنتی است که به مفهوم بی‌بدیل "اجتهاد" در دوران غیبت امام معصوم (ع) ارج می‌نهد. در یک سخن، فرایند "اجتهاد" به معنای روش نوآندیشی و نوفهمی متون دینی (کتاب و سنت) است. "اجتهاد" روشی برای پویایی و پیشرفت و نیز برآمدن از عهده پرسش‌ها و نیازهای دوران است. شیعه با این روش توانسته است در گذر تاریخ، طراوت و تازگی خود را حفظ کند و در چنبره زمان‌ها و مکان‌ها نپوسد و جاودانه بماند.

طلوع خورشید انقلاب شکوهمند اسلامی که از پس سده‌های کوه‌سان ستم و تحریف و تخفیف و انزوای شریعت رخ نمود و دل و دیده‌دین‌مداران و شریعت‌خواهان را نور و جلا داد، به واقع آغاز راهی بود که دین را دوباره به معرکه نظریات "اداره، سیاست و حکومت" وارد کرد و پرسش‌های فربه و معضلات سترگی را پیش رویش نهاد؛ این‌جا بود که امام و پیشوای دین، اجتهاد مصطلح را برای رویارویی با مسائل این جهانی و اداره جامعه ناکافی خواند و عالم و فقیه و فرهیخته‌دینی را وصیت داد تا به اصلاح روش اجتهاد از راه دخالت دادن عنصر زمان و مکان در فرایند اجتهاد بپردازد. همان بزرگ‌بر همین بنیان استوار و تحول‌آفرین، ادعای حق شیعه را بازگو فرمود و فقه را نه مجموعه "خط قرمزها" و نه یک جامد غیر منعطف، که تئوری تمام و کمال اداره زندگی از گاهواره تا گور دانست و بدیهی است چنین ادعایی بایسته‌های بسیار دارد که عمده آن بر دوش عالمان دینی سنگینی می‌کند.

این پرسش که اجتهاد چیست و چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه با عناصر بیرون متن (عناصر

فرامتنی) گره می خورد، پرسشی وابسته به روششناسی علوم شیعی است و جای پژوهش ها و کاوش های بسیار دارد. چنین پرسشی از اجتهاد، به واقع به کارآمد و توانمند کردن علم فقه در روزگار معاصر خواهد انجامید و از آن جا که این سؤال درباره روش است، با شفافیت بخشی به روش استنباط در علم فقه و برنده ساختن آن، علم اصول را نیز - که علم مبانی روش شناختی فقه است - از تورم و فربهی ناموزون نجات خواهد داد.

کنگره بررسی مبانی فقهی حضرت امام خمینی (قدس) که به همت مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی (ره) به پژوهش درباره نقش زمان و مکان و تاثیر آن در اجتهاد و فرایندهای آن پرداخت، به واقع بر سر همین ارکان فرامتنی مقوم اجتهاد، اندیشه ورزید و با وام و الهام از سخن سرآمد عالمان شیعی روزگار، کوشید معنا و مجاری و وجوه تاثیر زمان و مکان را در اجتهاد باز نماید.

زمان و مکان به هر معنا که باشد باید چگونگی تاثیر آن در فرایند اجتهاد و استنباط تبیین شود. به گمان من هر معنائی از زمان و مکان نمی تواند بی پیوند با جهان مدرن و روابط عینی و اندیشه ها و ساختارهای پدید آمده از آن باشد.

از این رو، سخن زمان و مکان در اجتهاد، سخن از جامعیت و جاودانگی احکام دینی و نامیرایی سنتی قدیم و قویم در روزگار مدرن است، آماده سازی هاضمه ناتوان خرد خرد و دنیا زده انسان معاصر برای پذیرش حقیقة الحقائق و اصالت و ولایت دین است.

اندیشه ای که در ورای این کنگره، پدیدآیی آن را آفرید، باور داشت و دارد که سنت ما هم در درون و هم از بیرون قابلیت زیادی برای سلطه و حکومت در زمان ها و مکان های گوناگون دارد و به واقع با برپایی چنین کنگره ای می توان موانع نظری و پاره ای تعارض های ظاهری میان عمل به احکام شریعت و زیستن در جهان مدرن را برطرف کرد و زمینه را برای بسط اندیشه دینی فراهم آورد.

مقتدای عزیز و سفر کرده این دیار، حضرت امام خمینی (قده) با تاکید بر این نکته می خواست جهان مدرن را در دست قدرت جانان خود، یعنی دین، فرو گیرد. از این روی، شرط اداره جهان را شناخت روابط و اندیشه های زاینده آن می دانست تا این جهان با معلوم شدن خود، جذب ولایت دینی شود. بر این پایه می توان گفت: اجتهاد، راه دینی برون شدن از بحران سنت و مدرنیسم است؛ راهی که به غلبه دین و سنت دینی بر مدرنیته خواهد انجامید.

در کنگره زمان و مکان، گام اول در سامان بخشیدن به چنین هدف بزرگی، تشکیل کمیته علمی بود که با همت دانشوران فاضل و فرزندگان حوزه با اهداف ذیل تحقق یافت:

- بررسی و تبیین منظور حضرت امام خمینی (ره) از تاثیر دو عنصر زمان و مکان در اجتهاد.

- مهیا ساختن مجال بحث و بررسی درباره مباحث فوق از سوی فقیهان و اندیشه وران.

-زمینه سازی و ارائه راه کارهای جدید و مورد نیاز در حل معضلات فقهی نظام اسلامی با توجه به نقش زمان و مکان در اجتهاد.

با توجه به نقش زمان و مکان در اجتهاد، کمیته علمی کنگره، برای رسیدن به اهداف یاد شده، فعالیت خود را در سه بخش متمرکز کرد:

1-سفرارش و جذب مقاله 2- برگزاری مصاحبه 3- کتاب شناسی، ماخذ شناسی و گردآوری متون در این بخش، اهم فعالیت های کمیته علمی کنگره را که بخش عمده آن در 92 جلد فراهم آمده است، در سه محور به اطلاع خوانندگان محترم می رسانم:

الف - سفرارش و جذب مقاله کمیته علمی با دعوت از صاحب نظران و اندیشمندان حوزه و دانشگاه و مراکز علمی و تحقیقاتی جهت ارائه مقاله در محورهای مورد نظر کنگره، موفق به دریافت 172 مقاله در 6362 صفحه گردید که این مقاله ها در هفت عنوان کلی طبقه بندی و برای بررسی دقیق آن ها، کمیسیون های هفت گانه تحت عنوان های ذیل تشکیل گردید:

1-کمیسیون اجتهاد و زمان و مکان 2- کمیسیون نقش زمان و مکان در موضوعات احکام 3- کمیسیون فقیهان و زمان و مکان 4- کمیسیون ملاکات احکام و احکام حکومتی 5- کمیسیون منابع فقه و زمان و مکان 6- کمیسیون جامعیت شریعت 7- کمیسیون مسائل مستحدثه حاصل بررسی های انجام شده بر روی مقالات در کمیسیون ها در کنگره به استحضار عزیزان شرکت کننده رسیده و مجموعه مقاله ها در چهارده مجلد به چاپ رسیده است.

ب - مصاحبه این بخش با دعوت از صاحب نظران حوزه و دانشگاه و تنظیم سؤاها و محورهای مورد نظر کنگره مجموعا 33 مصاحبه به انجام رسانید که این مجموعه نفیس در یک مجلد به زیور طبع آراسته و در اختیار دانش پژوهان قرار گرفته است.

ج - تهیه کتاب شناسی، ماخذ شناسی و گردآوری و ارائه متون کتاب شناسی توصیفی فقه و زمان و مکان که خلاء آن در حوزه احساس می شد با معرفی 4500 منبع در شش فصل گردآوری و تنظیم شد که فصل های آن عبارتند از:

1-منابع اصلی فقه و زمان و مکان 2- مفاهیم مرتبط با تحول فقه 3- مسائل جدید و فقه 4- جامعه شناسی و روش شناسی فقه 5- منابع و مصادر فقه 6- تاریخ فقه این کتاب شناسی در یک مجلد 850 صفحه ای آماده چاپ است.

در بخش ماخذ شناسی و گردآوری متون، فعالیت های کمیته علمی در چهار محور سامان یافت:

-حدیث و سیره در بخش حدیث پس از استخراج، فیش برداری و نمایه سازی 25 عنوان کلی از احادیث درباره زمان و مکان، سه جلد کتاب در 1500 صفحه فراهم آمد، در بخش

سیره نیز با استخراج شانزده عنوان از منابع مربوط، متنی در 400 صفحه گردآوری و تهیه شد.

-متون فقهی منابع مورد نظر در این بخش، جواهرالکلام و آثار فقهی - استدلالی حضرت امام (قده) بوده که مطالب گردآوری شده در سه عنوان کلی، زمان و مکان، ملاکات احکام و عرف و عادت در سه مجلد سامان یافته است.

-فقه پژوهی در این بخش، متون فارسی و عربی در چارچوب مفاهیم مربوط بررسی و مجموعاً 20000 صفحه در سی مجلد آماده گردیده است.

-فقه در آینه مطبوعات در بخش فقه در آینه مطبوعات به فهرست برداری از تمامی مقاله های فقهی در مطبوعات عربی و فارسی در حد امکان پرداخته شد. حاصل تلاش این بخش، 33 جلد کتاب در شش بخش است که این بخشها عبارتند از:

-فقه و زمان و مکان - مباحث نظری فقه و زمان و مکان - مسائل جدید و فقه - مصادر فقه - تاریخ فقه - مکاتب و گرایش های فقهی ناگفته نماند که هدف ما از بخش ماخذشناسی عبارت بود از: اطلاع یابی از نصوص مرتبط با فقه و زمان و مکان، شناخت مبادی و مبانی فقه (فلسفه فقه) و بررسی کارکرد فقه در جهان اسلام. با اطلاع از این موارد است که پژوهشگران می توانند به بایسته ها و کاستی های حوزه فقه در جهان اسلام واقف شوند و دریابند که در چه زمینه هایی پژوهش های بیشتری صورت بسته و در چه محدوده هایی کار کمتری انجام گرفته است.

در واقع هر پژوهشی باید مسبوق به کتاب شناسی و مستظهر به آن باشد وگرنه ثمره آن پژوهش، جامع و کامل نخواهد بود. از این رو امید داریم که کتاب شناسی کنگره، دستمایه مفیدی برای پژوهشگران فقه و کلام باشد.

در این جا این نکته را گفتنی می دانم که کنگره با همه توفیقش در تبیین اندیشه حضرت امام (ره) درباره نقش بایسته عنصر زمان و مکان در فرایند اجتهاد، تازه به گشودن با بی پرداخته است که از هر بابش هزار باب گشودنی است و می توان با ژرفکاری و پژوهش آن را پی گرفت.

هنوز پرسش ها و ساحت های بسیاری مانده است که در شفافیت و روشنایی بخشی به مساله زمان و مکان و گره گشایی آن، دست در کار دارد و چه بسیار از آن ها که هنوز هم مغفول مانده است تا کنگره آینده و بحث های آزاد دیگری درباره آن بیندیشد و به فهم و حل آن بپردازد.

فقه از آن جا که با رفتار آدمی سروکار و سعی در تبیین تکلیف عملی او دارد مقوله ای است که با پیداترین پوسته وجود آدمی تماس دارد. ورای این پوسته ظاهری، هزار، لایه توبه تو نهفته که بر او تاثیر می گذارد و آشکار و نهان خود را در رفتار نشان می دهد. به

این خاطر، علم فقه و به تبع آن، اجتهاد نیز قابلیت بی چند و چونی برای تاثیر پذیری از عوامل، اندیشه ها، معارف و فرهنگ های گوناگون دارد.

تحول در اندیشه فقهی حضرت امام خمینی (قده) - از تحریر الوسیله تا ابراز نظریه زمان مکان - گویاترین شاهد این مدعا است که در پشت نظریه های فقهی، دریافتی از جامعه و فرهنگ و جهان و پدداها و ناپیداها پرشش ها و اندیشه آدمی و نسبت او با دیگر تکه های جهان معرفت، خفته و نهفته است که باید نیک به آن نگریسته شود تا تحول منتظر فرود آید.

هر چند این کنگره به شایسته ترین شکل به ارائه نظریه هایی در مقوله زمان و مکان پرداخت، اما مباحث آن این نکته منقول را نیز روشن ساخت که هنوز ساختها و پرشش های زیادی هستند، که مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام (ره) نیک به آن واقف است و بی گمان در اندیشه پدیدآوری و برگزاری مجامع دیگری از همین دست خواهد بود. به گمان من مشکلات امروز و مسائلی که فقه باید به آن توجه کند و پرشش هایی که حوزه باید بدان ها بپردازد فراتر و پیچیده تر از آن است که بتوان همه یا بسیاری از آن ها را با تئوری و نظریه های مطرح شده حل کرد. باید توجه کرد که امروز همه معضل و مشکل ما، کامپیوتر، ربات و ماهواره و یا مسائل نوپدید در زمینه حقوق یا نظریه های مستحدث فقهی نیست، بلکه معضل اساسی ما نگرش های نو، روابط نو، انسان نو و جهان نو است که اندیشه اجتهاد مصطلح، در آن، غریب و ناکارآمد می نماید.

هدف این کنگره، روشن ساختن و گشایش آفاق نو از درون حوزه است که رهبر معظم انقلاب اسلامی - ادام الله ظلال جلاله - در پیامشان به کنگره و نیز سخنان پر ارجشان در آذرماه سال 74 به آن اشاره فرمودند.

در پایان، بر خود لازم می دانم تشکر خالصانه و صمیمانه خود، دبیرکل محترم کنگره مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام (ره) و همکارانم را به محضر مبارک مقام معظم رهبری - دام ظلّه العالی - برای ارسال پیام گران سنگ به این کنگره ابلاغ کنم. همچنین از دبیر کل محترم کنگره، استاد محترم حضرت آیت الله هاشمی - امت برکاته - که راهنما و هادی مجموعه کمیته علمی در راه تحقق اهداف و انجام وظایف آن بوده اند و نیز از مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام (ره) برای برنامه ریزی و تلاش در جهت تحقق آرزوی یادگار حضرت امام، حاج احمد آقا خمینی (ره) که در قالب این کنگره عظیم تحقق یافت تشکر و قدردانی می کنم و وظیفه خود می دانم از همه عزیزانی که در بخش های مختلف کمیته علمی یار و همکار و نقش آفرین بوده اند و نیز از هیات علمی و به ویژه از برادر عزیزم جناب حجت الاسلام والمسلمین مهریزی سپاس گزاری و تشکر کنم. امید واثق دارم خداوند متعال روح ملکوتی حضرت امام و حاج سید احمد آقا را در رضوان خود، مشمول برکات و اسعه خویش گرداند.